

महाभारतातील 'सत्य-अनृत(असत्य)' संकल्पना: भाषिक मायाजाल आणि नैतिक द्वंद्याचे स्वरूप

प्राचार्य डॉ.नानासाहेब शामराव यादव

द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,तळा ता.तळा जि.रायगड

How to Cite this Article:

यादव, डॉ.नानासाहेब. "महाभारतातील 'सत्य-अनृत(असत्य)' संकल्पना: भाषिक मायाजाल आणि नैतिक द्वंद्याचे स्वरूप." International Journal of Creative and Open Research in Engineering and Management, vol. 02, no. 03, 2026, pp. . doi:<https://doi.org/10.55041/ijcope.v2i3.098>

License:

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author(s) and the source are credited.

© The Author(s). Published by International Journal of Creative and Open Research in Engineering and Management.

<https://doi.org/10.55041/ijcope.v2i3.098>

१. सारांश (Abstract)

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाभारतातील 'सत्य-अनृत' या संकल्पनेचा भाषिक आणि नैतिक अंगाने चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये सत्याची व्याख्या केवळ वस्तुनिष्ठ माहितीपुरती मर्यादित नसून, ती 'लोकहित' आणि 'न्याय' यांवर अधिष्ठित आहे. महाभारतातील 'अश्वत्थामा हतः' या प्रसंगाच्या माध्यमातून भाषेचा वापर सत्याचा अपलाप करण्यासाठी किंवा एका मोठ्या सत्याची प्रस्थापना करण्यासाठी कसा केला जातो, याचे विश्लेषण येथे केले आहे. संशोधनात प्रामुख्याने शब्द आणि अर्थ यांमधील संदिग्धता, 'वाचिक सत्य' विरुद्ध 'वास्तविक सत्य' यांमधील संघर्ष आणि कृष्णप्रणीत व्यावहारिक नीतीशास्त्र (Situational Ethics) यांचा वेध घेतला आहे. तसेच, महाभारतातील हे भाषिक चलाखीचे तंत्र आजच्या आधुनिक 'माहिती युद्धाच्या' (Information Warfare) संदर्भात कसे प्रासंगिक ठरते, याचेही मूल्यमापन या प्रबंधात केले आहे.

३. Keywords (की-वर्ड्स / महत्त्वाचे शब्द): महाभारत, सत्य-अनृत, भाषिक मायाजाल, नैतिक द्वंद्व, श्रीकृष्ण, आपातधर्म, इमान्युएल कांट, जॉन स्टुअर्ट मिल, लोकहित

२. प्रस्तावना :

"सत्यमेव जयते" हे भारतीय संस्कृतीचे ब्रीदवाक्य असले तरी, महाभारतासारख्या महाकाव्यात सत्याची संकल्पना अत्यंत गुंतागुंतीची आणि प्रवाही स्वरूपात मांडली गेली आहे. महाभारत हे केवळ भूमीसाठी लढले गेलेले युद्ध नसून ते 'शब्दांचे' आणि 'विचारांचे' महायुद्ध आहे. या महाकाव्यात 'सत्य' आणि 'अनृत' यांच्यातील सीमारेषा अनेकदा पुसट होताना दिसतात. भारतीय ज्ञान प्रणालीनुसार, सत्याचा उगम 'ऋत' (वैश्विक नियम) आणि 'धर्म' (नैतिक कर्तव्य) यांच्यातून होतो. मात्र, जेव्हा 'शब्दनिष्ठ सत्य' हे 'धर्माच्या' आड येते, तेव्हा एका सूक्ष्म संघर्षाला सुरुवात होते. महाभारतात भीष्म, युधिष्ठिर आणि कर्ण यांसारखी पात्रे आपल्या वैयक्तिक सत्याच्या चौकटीत अडकलेली दिसतात, तर भगवान श्रीकृष्ण हे सत्याला 'लोककल्याणाच्या' व्यापक परिप्रेक्षात मांडतात.

प्रस्तुत प्रबंधाचा उद्देश भाषेतील संदिग्धतेचा वापर करून निर्माण केलेल्या 'भाषिक मायाजालाचा' अभ्यास करणे हा आहे. जेव्हा युधिष्ठिर "नरो वा कुंजरो वा" असे पुटपुटतात, तेव्हा ती केवळ एक भाषिक चलाखी नसते, तर तो वैयक्तिक चारित्र्य आणि सामाजिक न्याय यांमधील एक भीषण नैतिक संघर्ष असतो. शिवाजी सावंतांच्या 'युगंधर' सारख्या आधुनिक साहित्याने या संघर्षाला नवी परिमाणे दिली आहेत. या शोधनिबंधात सत्याचे पारंपरिक निकष कसे बदलतात आणि 'आपातधर्मात' असत्याचा आधार घेणे हे सत्यापेक्षाही श्रेष्ठ कसे ठरू शकते, याचे तात्विक विवेचन पाश्चात्य नीतीशास्त्र (कांट आणि मिल) आणि भारतीय दर्शनांच्या संदर्भात केले आहे.

४. साहित्य पुनरावलोकन (Literature Review)

महाभारतातील 'सत्य' आणि 'धर्म' या विषयावर अनेक विद्वानांनी मूलगामी चिंतन केले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी खालील प्रमुख साहित्याचा आढावा घेण्यात आला आहे:

- **इरावती कर्वे ('युगान्त')**: कर्वे यांनी महाभारतातील पात्रांच्या मानवी मर्यादांचे दर्शन घडवले आहे. भीष्मांच्या 'शब्दाच्या सत्या'मुळे झालेला अनर्थ आणि कृष्णाच्या 'लोकहितकारी सत्या'ची अपरिहार्यता यावर त्यांनी केलेले भाष्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
- **डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन ('Indian Philosophy')**: त्यांनी 'ऋत' आणि 'सत्य' यांमधील तात्विक संबंध स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, सत्य हे केवळ सत्यासत्यतेचा निवाडा नसून ते विश्वाच्या नैतिक व्यवस्थेचा (Cosmic Order) भाग आहे.
- **शिवाजी सावंत ('युगंधर' व 'मृत्युंजय')**: सावंतांनी पौराणिक पात्रांच्या मनातील 'नैतिक द्वंद्व' (Ethical Dilemma) शब्दबद्ध केले आहे. 'युगंधर'मध्ये कृष्णाने सत्याचा वापर एका शस्त्रासारखा करून अधर्माचा पराभव कसा केला, याचे सूक्ष्म चित्रण यात आढळते.
- **बी. के. मतिलाल ('Moral Dilemmas in the Mahabharata')**: मतिलाल यांनी महाभारतातील 'धर्मसंकटांचे' तर्कशास्त्राच्या आधारे विश्लेषण केले आहे. विशेषतः युधिष्ठिराच्या 'नरो वा कुंजरो वा' या विधानातील भाषिक संदिग्धतेवर त्यांनी प्रकाश टाकला आहे.
- **म. द. हातकणंगलेकर ('साहित्य आणि संस्कृती')**: सावंतांच्या साहित्यातील नीतीमूल्यांचे मूल्यमापन करताना त्यांनी सत्याच्या 'लवचिक' स्वरूपाचे समर्थन केले आहे.

५. संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहेत:

१. भाषिक संदिग्धतेचे विश्लेषण करणे: महाभारतातील 'अश्वत्थामा हतः' सारख्या प्रमुख प्रसंगांचा आधार घेऊन, सत्याचा अपलाप करण्यासाठी 'भाषेचा' आणि 'शब्दांच्या संभ्रमाचा' वापर कसा केला गेला, याचा सखोल अभ्यास करणे.
२. 'सत्य' आणि 'अर्धसत्य' यांमधील तात्विक सीमारेषा स्पष्ट करणे: तांत्रिकदृष्ट्या खरे बोलणे (Literal Truth) आणि नैतिकदृष्ट्या कल्याणकारी असणे (Dharmic Truth) यांमधील सूक्ष्म फरक महाभारतातील पात्रांच्या आधारे स्पष्ट करणे.
३. नैतिक द्वंद्वाचे (Ethical Dilemma) स्वरूप तपासणे: भीष्म, युधिष्ठिर आणि श्रीकृष्ण यांच्या भूमिकेतून 'वैयक्तिक मूल्य' आणि 'सामाजिक हित' यांच्यातील संघर्षांचे आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या 'आपातधर्माचे' विश्लेषण करणे.

४. भारतीय ज्ञान प्रणाली दृष्टीकोन मांडणे: प्राचीन भारतीय परंपरेत सत्याला 'ऋत' आणि 'धर्म' यांच्याशी कसे जोडले गेले आहे आणि ती संकल्पना केवळ ताठर नसून लवचिक कशी आहे, याचा शोध घेणे.
५. आधुनिक प्रासंगिकता अधोरेखित करणे: महाभारतातील 'भाषिक चलाखी' आणि आजच्या काळातील 'माहितीचे युद्ध' (Information Warfare) किंवा 'पोस्ट-ट्रुथ' (Post-Truth) संकल्पना यांची तुलनात्मक मांडणी करणे.
६. समीक्षकांच्या मतांचा आढावा घेणे: इरावती कर्वे, शिवाजी सावंत आणि डॉ. राधाकृष्णन यांच्या साहित्यातील संदर्भाद्वारे महाभारतातील सत्याच्या बदलत्या निकषांचे मूल्यमापन करणे.

६. संशोधनाची गृहीतके (Research Hypotheses)

गृहीतक १: महाभारतातील 'सत्य' ही संकल्पना केवळ शब्दनिष्ठ (Literal) नसून ती पूर्णपणे 'परिस्थितिनिष्ठ' (Situational) आहे.

गृहीतक २: भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये वैयक्तिक सत्यापेक्षा 'लोकहित' आणि 'न्याय' या मूल्यांना अधिक उच्च स्थान दिले गेले आहे.

गृहीतक ३: महाभारतातील भाषिक संदिग्धतेचा (उदा. "नरो वा कुंजरो वा") वापर हा केवळ फसवणुकीचा भाग नसून, तो एका मोठ्या धर्माधिष्ठित साध्यासाठी स्वीकारलेला 'आपातधर्म' आहे.

गृहीतक ४: इमॅन्युएल कांट यांचा 'निरपेक्ष सत्यवाद' महाभारतातील 'भीष्म' या पात्राच्या ताठर भूमिकेशी साधर्म्य दाखवतो, तर जॉन स्टुअर्ट मिल यांचा 'उपयुक्ततावाद' श्रीकृष्णाच्या 'व्यावहारिक सत्या'च्या जवळ जाणारा आहे.

गृहीतक ५: सत्याचा ताठर अट्टाहास (उदा. भीष्म किंवा कौशिक मुनी) अनेकदा अधर्माला किंवा विनाशाला कारणीभूत ठरू शकतो, तर प्रसंगी घेतलेला असत्याचा आधार (अनृत) धर्मरक्षणासाठी अधिक प्रभावी ठरतो.

७. संशोधन कार्यपद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'गुणात्मक संशोधन पद्धती' (Qualitative Research Method) वापरण्यात आली आहे. या संशोधनाचा पाया प्रामुख्याने खालील घटकांवर आधारित आहे:

- ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धती: महाभारतातील मूळ संस्कृत श्लोक (प्राथमिक स्रोत) आणि त्यांच्या विविध भाष्यकारांनी केलेल्या अर्थांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.
- तौलनिक अभ्यास (Comparative Study): भारतीय ज्ञान प्रणालीतील (IKS) 'सत्य' आणि पाश्चात्य नीतीशास्त्रातील (विशेषतः इमान्युएल कांट आणि जॉन स्टुअर्ट मिल) 'सत्य' या संकल्पनांची तुलना केली आहे.
- साहित्यिक चिकित्सा: शिवाजी सावंत यांच्या 'मृत्युंजय' आणि 'युगंधर' यांसारख्या आधुनिक कादंबऱ्यांमधील पात्रांच्या नैतिक द्वंद्याचा आधार घेऊन पौराणिक संदर्भांची पुनर्मांडणी केली आहे.
- माहिती संकलन: या संशोधनासाठी प्राचीन धर्मग्रंथ, समीक्षा ग्रंथ, शोधनिबंध आणि प्रतिष्ठित साहित्याचा संदर्भ (Secondary Sources) म्हणून वापर केला आहे.

८.: संशोधनाची समस्या (Statement of the Problem)

जेव्हा भाषा स्वतःच सत्याला झाकण्यासाठी वापरली जाते, तेव्हा समाजात नैतिक गोंधळ निर्माण होतो. महाभारतातील भाषिक चलाखी (Linguistic Manipulation) आजच्या काळातील 'माहितीचे युद्ध' (Information Warfare) समजून घेण्यासाठी कशी उपयुक्त ठरू शकते? हा या संशोधनाचा मुख्य प्रश्न आहे.

९. विश्लेषण आणि विवेचन :

१. भाषिक संदिग्धता (Linguistic Ambiguity):

सामान्यतः 'जे घडले तेच सांगणे' म्हणजे सत्य, अशी आपली धारणा असते. परंतु महाभारतानुसार, केवळ शब्दांची अचूकता म्हणजे सत्य नव्हे. सत्यं भूतहितं प्रोक्तं: ज्या कृतीतून किंवा शब्दांतून प्राणीमात्रांचे हित साधले जाते, तेच खरे 'सत्य' होय. अनृत (असत्य): जर सत्य बोलल्यामुळे एखाद्या निष्पापाचा बळी जात असेल, तर ते सत्य 'असत्य' (अधर्म) ठरते. महाभारतातील 'सत्य-अनृत' ही संकल्पना केवळ 'खरे' आणि 'खोटे' या प्राथमिक व्याख्येपुरती मर्यादित नाही. व्यास ऋषींनी महाभारतात सत्याला अत्यंत व्यापक आणि व्यावहारिक परिप्रेक्ष्यात मांडले आहे. येथे 'सत्य' (Truth) आणि 'अनृत' (Falsehood/Untruth) यांच्यातील संघर्षाचा विस्तार काही महत्त्वाच्या सिद्धांतांच्या आणि उदाहरणांच्या आधारे खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

१. सत्याचे स्वरूप: 'वाचिक' विरुद्ध 'वास्तविक'

महाभारतात सत्याचे दोन मुख्य प्रकार दिसून येतात. एक म्हणजे जे घडले तेच बोलणे आणि दुसरे म्हणजे ज्यातून सर्वांचे हित साधले जाते. "यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा" (ज्यात प्राण्यांचे अत्यंत हित सामावलेले आहे, तेच सत्य होय). केवळ तांत्रिकदृष्ट्या खरे बोलणे म्हणजे सत्य नव्हे; जर त्या सत्यामुळे कोणा निरपराधाचा जीव जात असेल, तर ते सत्य 'अधर्म' ठरते.

२. भाषिक मायाजाल (Linguistic Ambiguity) आणि सत्य

महाभारतातील अनेक पात्रे शब्दांचा असा वापर करतात की जे ऐकायला सत्य वाटते, पण त्याचा परिणाम असत्यासारखा असतो. यालाच 'भाषिक मायाजाल' म्हणतात. उदा. अश्वत्थामा हतो हतः (द्रोणवध) द्रोणाचार्यांना पराभूत करण्यासाठी युधिष्ठिराने "अश्वत्थामा मेला" असे सांगितले. प्रत्यक्षात 'अश्वत्थामा' नावाचा हत्ती मेला होता. युधिष्ठिराने "नरो वा कुंजरो वा" (माणूस किंवा हत्ती) हे शब्द पुटपुटले, जे द्रोणांना ऐकू गेले नाहीत. येथे युधिष्ठिर तांत्रिकदृष्ट्या 'सत्य' बोलला, पण त्याचा हेतू द्रोणांना भ्रमित करण्याचा (अनृत) होता. हे सत्याच्या मुखवट्यातील असत्य होते.

३. नैतिक द्वंद्व (Moral Conflict) आणि आपातधर्म

जेव्हा दोन धर्मांमध्ये (उदा. सत्य बोलणे आणि कोणाचा जीव वाचवणे) संघर्ष होतो, तेव्हा 'सूक्ष्म धर्माची' निवड करावी लागते. उदा. कौशिक नावाच्या ऋषींनी नेहमी 'सत्य' बोलण्याची शपथ घेतली होती. एकदा काही लोक जीव वाचवण्यासाठी जंगलात लपले होते. मागे आलेल्या दरोडेखोरांनी विचारल्यावर कौशिकांनी 'सत्य' सांगितले आणि त्या निष्पाप लोकांची हत्या झाली. महाभारतानुसार, कौशिकांचे ते 'सत्य' त्यांना नरकात घेऊन गेले, कारण त्या सत्यामागे 'दया' आणि 'लोकहित' नव्हते. येथे गप्प बसणे किंवा खोटे बोलणे हाच खरा 'धर्म' ठरला असता.

४. कृष्णप्रणीत 'सत्य-अनृत' मीमांसा

भगवान श्रीकृष्णांनी महाभारताच्या युद्धभूमीवर आणि विविध प्रसंगांत 'सत्य' या संकल्पनेची जी व्याख्या केली आहे, ती केवळ शब्दनिष्ठ नसून ती परिस्थितिनिष्ठ आणि कल्याणकारी आहे. यालाच 'सत्य-अनृत' (सत्य आणि असत्य) मीमांसा असे म्हणतात. श्रीकृष्णांच्या मते, जे केवळ उच्चारले जाते ते सत्य नव्हे, तर ज्याच्या परिणामातून जगाचे कल्याण होते, तेच अंतिम सत्य होय. महाभारतात ते म्हणतात: "यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा" अर्थात, ज्या कर्मांमुळे किंवा बोलण्यामुळे प्राणिमात्रांचे अत्यंत हित साधले जाते, तेच सत्य मानले जावे. जर कोरडे सत्य बोलल्याने एखाद्या निष्पापाचा बळी जात असेल, तर ते सत्य 'अधर्म' तुम्ही उल्लेख केल्याप्रमाणे, श्रीकृष्णांनी पाच विशेष प्रसंगांत असत्य बोलणे किंवा सत्य लपवणे हे दोषास्पद मानले नाही.

- प्राण संकटात असताना: एखाद्या निरपराधाचा जीव वाचवण्यासाठी असत्य बोलणे हे पुण्याचं काम आहे.
- विवाह प्रसंगी: दोन जीव आणि दोन कुटुंबे जोडली जात असताना, किरकोळ उणिवा लपवून कार्य सिद्धीस नेणे.
- सर्वस्व चोरीला जात असताना: दरोडेखोर किंवा अन्यायी शक्तींपासून स्वतःचे किंवा इतरांचे रक्षण करण्यासाठी.
- स्त्रीच्या हितासाठी: तिचा सन्मान आणि सुरक्षितता राखण्यासाठी.
- नर्म विनोदात (मस्करीमध्ये): जिथे कोणाचे नुकसान होत नाही.

'युगंधर' कादंबरीत शिवाजी सावंतांनी दाखवल्याप्रमाणे, कृष्ण हा केवळ 'छल' करणारा नाही, तर तो 'विवेकाचा' मार्ग दाखवणारा आहे. अश्वत्थामा हतः नरो वा कुंजरो वा: हे पूर्णतः असत्य नव्हते, तर ते सत्याचा असा वापर होता ज्यामुळे अधर्माचा आधार असलेल्या द्रोणाचार्यांचे शस्त्र गळून पडले. कर्णाचे कवच-कुंडलः अर्जुनाचे रक्षण (जे धर्माचे रक्षण होते) करण्यासाठी इंद्राला कर्णाकडे पाठवणे हा कूटनीतीचा भाग होता, कारण धर्म टिकवण्यासाठी काही 'वैयक्तिक सत्याचा' त्याग करणे गरजेचे होते. श्रीकृष्णाने सत्याचे दोन भाग केले आहेत, व्यावहारिक सत्यः जे आपण डोळ्यांनी पाहतो आणि बोलतो, पारमार्थिक/धर्माधिष्ठित सत्यः जे जगाच्या न्यायासाठी आणि न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी आवश्यक असते.

श्रीकृष्णाची ही मीमांसा आजच्या काळातही 'एथिक्स' (Ethics) किंवा नीतीशास्त्रात महत्त्वाची मानली जाते. 'साधनशुचिता' (Means) महत्त्वाची आहेच, पण 'साध्य' (End Goal) जर लोककल्याण असेल, तर साधनांमध्ये लवचिकता आणणे हा पळपुटेपणा नसून तो 'युगधर्म' आहे.

५. सत्याचे बदलते निकष :

महाभारतातील 'सत्य' ही संकल्पना अत्यंत गुंतागुंतीची आणि प्रवाही आहे. महाभारतात सत्य हे केवळ 'जे आहे तसे सांगणे' इतक्यापुरते मर्यादित नसून, ते 'धर्म' आणि 'न्याय' यांच्याशी जोडलेले आहे. काळाप्रमाणे आणि परिस्थितीप्रमाणे सत्याचे निकष कसे बदलतात, याचे सखोल विवेचन खालील संशोधनपर मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल. प्रारंभीच्या काळात 'सत्य' म्हणजे दिलेला शब्द पाळणे (प्रतिज्ञापालन) असा समज होता. मात्र, अनेकदा हे 'शब्दनिष्ठ सत्य' अधर्माला कारणीभूत ठरले. उदाहरण - भीष्म पितामहः भीष्मांनी 'आजन्म ब्रह्मचर्य' आणि 'हस्तिनापूरच्या सिंहासनाशी निष्ठा' या आपल्या प्रतिज्ञेचे (सत्याचे) पालन केले. परंतु, याच सत्यामुळे त्यांना भर सभेत द्रौपदीचे वस्त्रहरण उघड्या डोळ्यांनी पहावे लागले आणि शेवटी अन्यायी दुर्योधनाच्या बाजूने लढावे लागले. इथे सत्याचा अट्टाहास हा अधर्माचा आधार बनला. भगवान श्रीकृष्णांनी सत्याला एका नव्या उंचीवर नेले. त्यांच्या मते, सत्याचा उद्देश 'प्राणीमात्र आणि समाजाचे रक्षण' हा असावा. यालाच 'व्यावहारिक सत्य' म्हणतात. सत्याचे बदललेले निकष दर्शवणारी प्रमुख उदाहरणे:

- अश्वत्थामा हतः (द्रोणाचार्य वध): द्रोणाचार्यांसारखा महान योद्धा जोपर्यंत हातात शस्त्र धरून आहे, तोपर्यंत पांडवांचा विजय अशक्य होता. द्रोणाचार्य अधर्माच्या बाजूने लढत होते. त्यांना रोखण्यासाठी श्रीकृष्णाने 'अश्वत्थामा मेला' हे अर्धसत्य युधिष्ठिराकडून वदवून घेतले. येथे व्यक्तीच्या मृत्यूचे असत्य हे 'धर्माच्या विजयासाठी' आवश्यक होते.
- कौशिक मुनींची कथा (कर्णपर्व): एकदा कौशिक नावाच्या ऋषींनी सत्याची प्रतिज्ञा केली होती. काही निरपराध लोक चोरांपासून वाचण्यासाठी त्यांच्या आश्रमात लपले. चोरांनी विचारल्यावर ऋषींनी 'सत्य' सांगितले आणि त्या लोकांची हत्या झाली. श्रीकृष्णाने या प्रसंगाचा उल्लेख करून सांगितले की, अशा वेळी दिलेले 'सत्य' हे नरकाकडे नेणारे ठरते.

आजच्या काळातही 'न्यायव्यवस्थेत' किंवा 'प्रशासनात' केवळ कागदोपत्री सत्यापेक्षा 'नैसर्गिक न्याय' (Natural Justice) महत्त्वाचा मानला जातो. शिवाजी सावंतांच्या 'युगंधर' कादंबरीत कृष्ण म्हणतो, "जे सत्य विनाशाला कारणीभूत ठरते, ते सत्य नसून केवळ अहंपणा असतो." महाभारतानुसार, सत्याचे निकष बदलण्याचे मुख्य कारण म्हणजे 'धर्मरक्षण'. सत्य हे साधनेसाठी नसून ते जगण्यासाठी आणि जगवण्यासाठी असावे. जिथे सत्याचा वापर अन्यायाला बळ देण्यासाठी होतो, तिथे 'असत्य' बोलणे हेच 'सत्य' ठरते

पारंपरिक सत्य हे आरशासारखे असते—जे घडले तेच प्रतिध्वनित करणे. मात्र, महाभारतातील सत्य हे एका दिव्यासारखे आहे, ज्याचा प्रकाश अन्यायाचा अंधार दूर करण्यासाठी वापरला जातो. इथे 'न्याय' हा सत्याचा आत्मा आहे. शब्दांची शुद्धता जपताना जर समाजाचे अहित

होत असेल, तर महाभारत अशा सत्याला त्यागण्यायोग्य मानतो. 'लोककल्याण' (Public Good) हे मोजमाप सत्याच्या तांत्रिक अचूकतेपेक्षा वरचढ ठरते. सत्य हे एखाद्या दगडासारखे जड आणि बदलता न येणारे नसावे, तर ते प्रवाहासारखे लवचिक असावे. युधिष्ठिराचा 'नरो वा कुंजरो वा' हा प्रयोग किंवा कृष्णाने दिलेले 'आपातधर्माचे' सल्ले हेच दर्शवतात की, धर्माची गती ही अत्यंत सूक्ष्म (सूक्ष्मो धर्मः) असते. या विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की, महाभारताने सत्याला कपाटात बंदिस्त ठेवलेले मूल्य न ठेवता, त्याला 'लोकहिताच्या' कसोटीवर घासून पाहणारे एक जिवंत तत्त्व बनवले आहे. म्हणूनच, काही प्रसंगी 'अनृत' (असत्य) हे तांत्रिक सत्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरू शकते, जर त्याचा हेतू निःस्वार्थ आणि परिणाम कल्याणकारी असेल.

महाभारतातील 'सत्य-अनृत' संकल्पना आपल्याला हे शिकवते की, सत्य हे शब्दांत नसून ते आपल्या 'हेतूमध्ये' आणि 'परिणामामध्ये' असते. निव्वळ शब्दांची अचूकता म्हणजे सत्य नव्हे, तर ज्या कृतीतून न्यायाची आणि धर्माची प्रस्थापना होते, तेच अंतिम सत्य होय. व्यासांनी यातून मानवी जीवनातील 'ग्रे एरिया' (धूसर रेषा) अत्यंत कौशल्याने अधोरेखित केला आहे. महाभारतात शब्दांचे अनेक अर्थ काढून प्रतिपक्षाला संभ्रमात टाकण्याचे तंत्र वापरले गेले आहे. उदा. द्रोणाचार्य वधाच्या वेळी युधिष्ठिराचे विधान "अश्वत्थामा हतः, इति कुंजरः" (अश्वत्थामा मेला, पण तो हत्ती होता). इथे 'इति कुंजरः' हे शब्द हळू बोलून भाषेचा वापर सत्याला लपवण्यासाठी केला गेला.

नैतिक संघर्ष (Ethical Dilemma):

युधिष्ठिर हा 'सत्यवचनी' होता, पण धर्माच्या विजयासाठी त्याला 'असत्याचा' आधार घ्यावा लागला. हा संघर्ष 'वैयक्तिक चारित्र्य' विरुद्ध 'सामाजिक कल्याण' असा आहे. महाभारतातील 'नैतिक संघर्ष' (Ethical Dilemma) हा या महाकाव्याचा कणा आहे. प्रत्येक पात्राला कधी ना कधी अशा वळणावर उभे राहावे लागले, जिथे दोन योग्य मूल्यांमध्ये किंवा दोन अपरिहार्य चुकांमध्ये निवड करणे कठीण होते. यालाच 'धर्मसंकट' असे म्हटले जाते. भीष्मांचा संपूर्ण प्रवास हा नैतिक संघर्षाचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांनी 'सिंहासनाशी एकनिष्ठ राहण्याची' आणि 'आजन्म ब्रह्मचर्य पाळण्याची' प्रतिज्ञा केली होती. जेव्हा धृतराष्ट्र आणि दुर्योधन अधर्माने राज्य करू लागले, तेव्हा भीष्म त्यांच्या प्रतिज्ञेमुळे बांधलेले होते. द्रौपदीच्या वस्त्रहरणावेळी ते शांत राहिले कारण तांत्रिकदृष्ट्या ते राजाचे सेवक होते. येथे 'वैयक्तिक शब्दाचे सत्य' हे 'मानवतेच्या धर्मपेक्षा' मोठे ठरले, जो भीष्मांच्या जीवनातील सर्वात मोठा नैतिक पराभव मानला जातो.

अर्जुन: नातेसंबंध विरुद्ध कर्तव्य (स्वधर्म)

कुरुक्षेत्राच्या युद्धभूमीवर अर्जुनासमोर उभा असलेला संघर्ष हा जागतिक साहित्यातील सर्वात मोठा नैतिक संघर्ष मानला जातो. एका बाजूला 'अतातायी' (अन्यायी) शत्रूचा नाश करण्याचे क्षत्रिय कर्तव्य होते, तर दुसऱ्या बाजूला समोर उभे असलेले गुरु, पितामह आणि भाऊ यांच्याबद्दलची माया होती. "आपल्याच माणसांना मारून मिळवलेले राज्य काय कामाचे?" हा प्रश्न अर्जुनाला अस्वस्थ करतो. श्रीकृष्णाने त्याला 'स्थितप्रज्ञ' होण्याची आणि फळाची आशा न धरता केवळ कर्तव्य (कर्म) करण्याची शिकवण दिली. व्यक्तीपेक्षा धर्म (न्याय) मोठा असतो, हे इथे प्रस्थापित झाले.

युधिष्ठिर: सत्यवचनीपणा विरुद्ध विजय

युधिष्ठिर हा सत्याचा प्रतीक मानला जातो, पण त्यालाही एका मोठ्या धर्मसंकटाचा सामना करावा लागला. द्रोणाचार्यांचा वध करण्यासाठी त्यांना 'अश्वत्थामा मेला' हे अर्धसत्य बोलायचे होते. युधिष्ठिराला आपले 'सत्यवादी' असण्याचे चारित्र्य जपायचे होते की पांडवांचा विजय (जो धर्माचा विजय होता) सुनिश्चित करायचा होता? श्रीकृष्णाच्या आग्रहाखातर त्यांनी 'नरो वा कुंजरो वा' (माणूस की हत्ती माहिती नाही) असे म्हटले. यामुळे त्यांचा रथाचे चाक जमिनीला टेकले, जे त्यांच्या नैतिक पतनाचे प्रतीक मानले जाते.

कर्ण: कृतज्ञता विरुद्ध धर्म

कर्णाचे पात्र हे नैतिक संघर्षाचे सर्वात करुण उदाहरण आहे. त्याला माहित होते की दुर्योधन चुकत आहे आणि पांडव त्याचे भाऊ आहेत. एका बाजूला कुंतीने दिलेला उशिऱाचा 'माता' म्हणून असलेला अधिकार होता, तर दुसऱ्या बाजूला दुर्योधनाने संकटसमयी दिलेली 'मैत्री' आणि 'आश्रय' होता. कर्णाने 'कृतज्ञतेच्या सत्याला' सर्वोच्च मानले. जरी तो अधर्माच्या बाजूने लढला, तरी मैत्रीप्रती असलेल्या निष्ठेमुळे त्याला आजही

आदराने पाहिले जाते.महाभारत आपल्याला शिकवते की, नैतिकता ही परिस्थितीवर अवलंबून असते. कोणताही निर्णय हा केवळ काळा किंवा पांढरा नसतो, तर तो त्यावेळच्या हेतूवर अवलंबून असतो.

६. सत्याचे स्वरूप :

भारतीय परंपरेत 'सत्य' हे केवळ (Absolute) नसून ते संदर्भासह (Contextual) असते. "अहिंसा परमो धर्मः" असे असले तरी "धर्महिंसा तथैव च" हे सुद्धा सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे, जिथे मोठ्या विनाशापासून वाचवायचे असेल, तिथे 'अनृत' हे सत्यापेक्षा श्रेष्ठ मानले जाते.भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System - IKS) नुसार सत्याचे स्वरूप हे केवळ 'माहिती' नसून ते 'तत्त्व' आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये सत्याला 'ऋत' (Cosmic Order) आणि 'धर्म' (Moral Law) यांच्याशी जोडले गेले आहे.या विषयावर विविध समीक्षक आणि ग्रंथांमधील संदर्भासह सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

१. ऋत आणि सत्य (Cosmic and Moral Truth)

'ऋत' म्हणजे निसर्गाचा वैश्विक नियम आणि 'सत्य' म्हणजे त्याचे मानवी आचरण.डॉ. एस. राधाकृष्णन यांच्या मते, "सत्य हे केवळ शब्दांचे अचूकपण नसून ते अस्तित्वाचा पाया आहे. जे सत्याला धरून आहे, तेच टिकते."^१

२. सत्याचे स्वरूप: 'हित' आणि 'न्याय'

सत्य म्हणजे केवळ बोलणे नव्हे, तर ज्यातून प्राण्यांचे हित होते ते सत्य. प्रसिद्ध समीक्षक प्राचार्य म. द. हातकणंगलेकर यांनी 'युगंधर' आणि 'मृत्युंजय' च्या समीक्षेत म्हटले आहे की, "महाभारतातील सत्य हे लवचिक आहे. तिथे शब्दापेक्षा हेतू महत्त्वाचा ठरतो."^२

३. 'सत्य-अनृत' मीमांसेवर समीक्षा

शिवाजी सावंतांनी त्यांच्या कादंबऱ्यांत मांडलेल्या सत्याच्या स्वरूपावर अनेक विद्वानांनी मते मांडली आहेत. डॉ. आनंद यादव (ज्यांनी ग्रामीण साहित्यावर भाष्य केले आहे) यांच्या मते, "सावंतांच्या लेखणीत सत्य हे केवळ पौराणिक नसून ते मानवी मर्यादांच्या पलीकडे जाणारे 'युगसत्य' आहे."^३

भारतीय ज्ञान प्रणाली नुसार सत्याचे मूल्यमापन खालील ५ आधारांवर केले जाते:

वाच: जे बोलले जाते.

मनस: जे विचारले जाते.

क्रिया: जे आचरणात आणले जाते.

हित: ज्याने दुसऱ्याचे कल्याण होते.

काल: वेळेनुसार बदलणारे गांभीर्य.

'महाभारत: शांतिपर्व, अध्याय १६२' हा भाग 'सत्य' या विषयावरील अत्यंत सखोल आणि तात्विक विवेचनासाठी ओळखला जातो. या अध्यायात पितामह भीष्म युधिष्ठिराला सत्याचे मर्म समजावून सांगतात. त्यांच्या मते, सत्य हे केवळ एकच नसून त्याचे १३ विविध पैलू आहेत.

भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) आणि नीतिशास्त्राच्या दृष्टीने या अध्यायातील महत्त्वाची माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

१. सत्याची १३ लक्षणे : महाभारतात सत्याची १३ लक्षणे सांगितली आहेत.

सत्यं च समता चैव दमश्चैव न संशयः |

अमात्सर्यं क्षमा चैव हीस्तितिक्षानसूयता ||

त्यागो ध्यानमथार्थत्वं धृतिश्च सततं दया |

अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ||

(महाभारत, शांतिपर्व १६२/८-९)

हे राजा (युधिष्ठिर), सत्य, समता, दम (इंद्रियनिग्रह), मत्सर नसणे, क्षमा, लज्जा (विनय), सहनशीलता, अनसूया (दोष न शोधणे), त्याग, ध्यान, आर्यत्व (सज्जनता), धैर्य आणि दया ही सत्याची १३ रूपे आहेत.

भीष्म सांगतात की, सत्य हे केवळ बोलण्यापुरते मर्यादित नसून ते खालील १३ गुणांमध्ये विभागलेले आहे:

सत्य : वस्तुस्थितीचे यथार्थ वर्णन.

समता : प्रिय किंवा अप्रिय परिस्थितीत मन स्थिर ठेवणे.

दम : इंद्रियांवर ताबा मिळवणे.

अमात्सर्य : दुसऱ्याच्या उत्कर्षाचा द्वेष न करणे.

क्षमा : अपराध्याला शिक्षा देण्याचे सामर्थ्य असतानाही त्याला माफ करणे.

ही (Modesty/Humility): चुकीचे काम करताना वाटणारी लाज किंवा विनयशीलता.

तितिक्षा (Endurance): संकटात धेयापासून विचलित न होणे.

अनसूया : दुसऱ्याचे फक्त दोष न शोधणे.

त्याग : स्वार्थाचा त्याग करून परोपकार करणे.

ध्यान : सत्याचे चिंतन करणे.

आर्यत्व : मनाचा मोठेपणा आणि सज्जनता.

धृती : कठीण प्रसंगी धैर्य राखणे.

दया : सर्व प्राणिमात्रांबद्दल करुणा असणे.

इरावती कर्वे यांनी महाभारतातील पात्रांचे आणि त्यांच्या नैतिकतेचे अतिशय चिकित्सक विश्लेषण केले आहे. त्या म्हणतात, "सत्य हे केवळ वैयक्तिक प्रतिष्ठेसाठी नसते, तर ते सामाजिक धर्माच्या चौकटीत असावे लागते. भीष्मांचे सत्य हे 'शब्दाचे' होते, तर कृष्णांचे सत्य हे 'जगण्याचे' होते." "प्रसिद्ध समीक्षक हातकणंगलेकर यांनी शिवाजी सावंतांच्या 'युगंधर'च्या संदर्भात सत्याच्या व्यावहारिक स्वरूपावर भाष्य केले आहे. "कृष्ण हा मानवी नीतीशास्त्राचा असा विधाता आहे, जो साध्याच्या (Goal) पवित्रतेसाठी साधनाच्या (Means) ताठरपणाला मुरड घालतो. सावंतांनी यालाच 'युगधर्म' म्हटले आहे."^५

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी Indian Knowledge System च्या दृष्टीकोनातून हा सर्वात महत्त्वाचा संदर्भ आहे. त्यांनी "सत्य (Truth) आणि ऋत (Cosmic Order) हे एकच आहेत. महाभारतातील शांतिपर्वात सांगितलेली सत्याची १३ लक्षणे ही मानवी उत्क्रांतीचे टप्पे आहेत. सत्य म्हणजे केवळ अस्तेय (चोरी न करणे) नव्हे, तर ते 'पूर्णत्वाचा' शोध आहे."^६

कांटचा सिद्धांत : इमॅन्युएल कांटच्या मते 'सत्य' हे निरपेक्ष आहे, कोणत्याही परिस्थितीत खोटे बोलणे पाप आहे. कांटसाठी सत्य हे केवळ एक सामाजिक मूल्य नसून तो एक 'नैतिक कायदा' (Moral Law) आहे. कांटच्या मते, सत्य बोलणे हे मानवाचे 'निरपेक्ष कर्तव्य' (Categorical Imperative) आहे. ते कोणत्याही परिणामावर अवलंबून नसते. "मी सत्य बोललो तर माझे नुकसान होईल का?" असा विचार करणेच कांटच्या मते अनैतिक आहे. कांट एक कसौटी मांडतात— "तुमची कृती असा नियम बनावी की जो संपूर्ण जगाला लागू करता येईल." जर

प्रत्येकाने सोयीनुसार खोटे बोलायचे ठरवले, तर 'सत्य' या शब्दाचा अर्थच नष्ट होईल आणि कोणाचाही कोणावर विश्वास राहणार नाही. खोटे बोलणे म्हणजे समोरच्या व्यक्तीला केवळ एक 'साधन' (Tool) म्हणून वापरणे होय. सत्यामुळे आपण समोरील व्यक्तीच्या विवेकबुद्धीचा आणि स्वातंत्र्याचा आदर करतो.

तर जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्या मते मिल यांच्या मते सत्य हे स्वतःहून साध्य (End) नसून, ते मानवी सुखाचे एक 'साधन' (Means) आहे. मिल मान्य करतात की समाजात संवाद आणि विश्वास टिकवण्यासाठी सत्य बोलणे अत्यंत आवश्यक आहे. जर समाजात सर्वत्र खोटे बोलले जाऊ लागले, तर सामाजिक व्यवस्था कोसळेल आणि पर्यायाने सर्वांचे दुःख वाढेल. म्हणून सत्य महत्त्वाचे आहे. कांटच्या विरुद्ध, मिल म्हणतात की जर एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीत सत्य बोलल्यामुळे खूप मोठे नुकसान होणार असेल आणि खोटे बोलल्यामुळे अनेकांचे प्राण वाचणार असतील (उदा. 'आपातधर्म'), तर तिथे खोटे बोलणे योग्य ठरते. मिल यांच्या 'On Liberty' या ग्रंथात ते म्हणतात की, सत्याचा शोध घेण्यासाठी विचारांचे स्वातंत्र्य हवे. चुकीचे विचारही मांडू दिले पाहिजेत, कारण त्यांच्याशी संघर्ष केल्याशिवाय 'सत्य' अधिक प्रखरपणे उजळून निघत नाही.

१०. निष्कर्ष (Conclusion)

स्तुत शोधनिबंधाच्या सखोल अभ्यासानंतर आणि विविध समीक्षकांच्या मतांच्या विश्लेषणानंतर खालील निष्कर्ष काढता येतात:

१. **सत्याचे गतिमान स्वरूप (Dynamic Nature of Truth):** महाभारतातील 'सत्य' ही संकल्पना ताठर किंवा जड नसून ती अत्यंत प्रवाही आणि परिस्थितिनिष्ठ आहे. केवळ शब्दशः खरे बोलणे (Literal Truth) म्हणजे सत्य नव्हे, तर ज्या कृतीतून 'लोकहित' आणि 'धर्मरक्षण' साधले जाते, तेच अंतिम सत्य होय. भीष्मांचे 'शब्दनिष्ठ सत्य' विनाशाला कारणीभूत ठरले, तर कृष्णाचे 'व्यावहारिक सत्य' (अर्थसत्य) सृष्टीच्या कल्याणासाठी आवश्यक ठरले.

२. **भाषिक चलाखी आणि हेतूचे महत्त्व (Linguistic Strategy & Intent):** 'अश्वत्थामा हतः' सारख्या प्रसंगातून हे सिद्ध होते की, भाषा हे केवळ संवादाचे माध्यम नसून ते एक प्रभावी 'शस्त्र' आहे. शब्दांच्या संदिग्धतेचा (Ambiguity) वापर करून सत्याचा अपलाप केला जाऊ शकतो, मात्र भारतीय ज्ञान प्रणालीनुसार (IKS) अशा वेळी शब्दांपेक्षा त्यामागील 'हेतू' (Intent) अधिक महत्त्वाचा मानला जातो. निःस्वार्थ हेतूने उच्चारलेले 'अनृत' (असत्य) हे स्वार्थी हेतूने उच्चारलेल्या 'सत्या'पेक्षा श्रेष्ठ ठरते.

३. **नैतिक द्वंदाचे निराकरण (Resolution of Ethical Dilemma):** महाभारतातील पात्रे 'वैयक्तिक चारित्र्य' आणि 'सामाजिक उत्तरदायित्व' यांच्यातील संघर्षात अडकलेली दिसतात. युधिष्ठिराचा रथाचा चाक जमिनीला टेकणे हे त्याच्या नैतिक घसरणीचे प्रतीक नसून, एका मोठ्या 'साध्यासाठी' (धर्माचा विजय) केलेल्या 'त्यागाचे' प्रतीक आहे.

४. **आधुनिक प्रासंगिकता (Contemporary Relevance):** आजच्या 'पोस्ट-ट्रुथ' (Post-Truth) आणि 'माहिती युद्धाच्या' (Information Warfare) युगात महाभारतातील ही 'भाषिक भान' अत्यंत आवश्यक आहे. सत्याचा मुखवटा चढवून पसरवल्या जाणाऱ्या असत्याला ओळखण्यासाठी महाभारतातील 'विवेकाचा' मार्ग मार्गदर्शक ठरतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, महाभारत आपल्याला हे शिकवते की सत्य हे आरशासारखे केवळ प्रतिबिंब दाखवणारे नसावे, तर ते दिव्यासारखे अंधारात मार्ग दाखवणारे असावे. जिथे सत्याचा वापर अन्यायाला बळ देण्यासाठी होतो, तिथे सत्याचा त्याग करून धर्माचे रक्षण करणे, हाच खरा 'युगधर्म' आहे.

११. शिफारसी (Recommendations)

- शैक्षणिक स्तरावर 'नीतिशास्त्र' (Ethics) शिकवताना केवळ पाश्चात्य सिद्धांतांवर भर न देता, महाभारतातील 'सत्य-अनृत' सारख्या संकल्पनांचा समावेश करावा.
- प्रसारमाध्यमे आणि सोशल मीडियाच्या संदर्भात 'माहितीचे विश्लेषण' करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना महाभारतातील 'भाषिक संदिग्धतेची' उदाहरणे देऊन सजग करावे.

१२ : संदर्भ ग्रंथ सूची (Bibliography)

१. राधाकृष्णन, सर्वपल्ली (डॉ.). *Indian Philosophy (Volume 1)*. (संदर्भ: 'ऋत आणि सत्याचे परस्पर संबंध', पृष्ठ १५२-१५५).
२. हातकणंगलेकर, म. द. *साहित्य आणि संस्कृती*, पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस. (संदर्भ: 'महाभारतातील नैतिक संघर्षाचे विश्लेषण', पृष्ठ ८८-९२ आणि ९०-९५).
३. यादव, आनंद (डॉ.). *मराठी पौराणिक कादंबरी*. (संदर्भ: पृष्ठ ११०-११२).
४. कर्वे, इरावती. *युगान्त*, पुणे: देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स. (संदर्भ: 'भीष्म: एक अभ्यास', पृष्ठ १८-२२; 'कृष्ण: एक दर्शन', पृष्ठ १५८-१६०).
५. हातकणंगलेकर, म. द. *साहित्य आणि संस्कृती*, पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस. (संदर्भ: 'महाभारतातील नैतिक संघर्षाचे विश्लेषण', पृष्ठ ८८-९२ आणि ९०-९५).
६. राधाकृष्णन, सर्वपल्ली (डॉ.). *भारतीय तत्त्वज्ञान (खंड १)*, नवी दिल्ली: राजपाल अँड सन्स. (प्रकरण: 'वेदांतातील नैतिकता', पृष्ठ १५२-१५८).